

Menas, kuriantis imperinę erdvę

Art Creating Imperial Space

Rec.: Elena Andreeva, *Russian Central Asia in the Works of Nikolai Karazin, 1842–1908: Ambivalent Triumph*, Palgrave Macmillan, 2021.

Laurynas Kudijanovas

Doktorantas
Lietuvos istorijos institutas
XIX amžiaus skyrius
El. paštas: laurynas.kudijanovas@gmail.com

Viena iš pamatinių kritinių pastabų, kurios susilaukė pirmieji pokolonijinės minties teoretikai, įskaitant ir Edwardą Saidą, buvo susijusi su tuo, kad jų išskeltos idėjos, jog Vakarai sukūrė orientalizuatą vaizdinį apie Rytų pasaulį, visiškai nekvestionavo Rusijos, kaip vienos iš didžiųjų imperijų XIX a., atvejo. Liko neapsvarstyti politinis ir kultūrinis rusiško imperializmo segmentai, žemyninio kolonializmo praktika, o tai tiesiogiai prisidėjo prie visuminio vaizdinio apie valdomas teritorijas konstravimo metropolijoje. Dėmesio nesulaukė orientalizmui formuoti reikšminga kūrybinė erdvė – grožinė literatūra, kelionių aprašymai, dienoraščiai, tapyba.

Tik XXI a. pradžioje daugiausia pačių rusų (kurių dauguma gyvena Vakaruose) iniciatyva pasirodė pirmieji darbai, kuriuose buvo nagrinėjamas rusiškasis orientalizmas, Rusijos imperijos santykis su savuoju vidiniu (Vidurinė Azija) ir išoriniu (Iranas, Kinija) Orientu, savo ir svetimo kultūrinių laukų imperijoje dichotomija. Reikėtų paminėti Alexanderį Etkindą ir Vera'ą Tolz, rašiusius apie Rusijos santykį su rytietiškomis kultūromis, kurios dėl vykdyto imperializmo atsidūrė imperijos viduje¹. Analizuota buvo ir savęs reflektavimo vakarietiško orientalizmo atžvilgiu problema. 2010 m. Davidas Schimmelpenninckas van der Oye parašė knygą apie tai, kaip Rusijos visuomenė suvokė išorinio Oriento egzotiškumą ir kitoniškumą, lygindamas tai su savąja kultūra². Tokių

¹ Vera Tolz, *Russia's Own Orient: The Politics of Identity and Oriental Studies in the Late Imperial and Early Soviet Periods*, Oxford: Oxford University Press, 2011; Alexander Etkind, *Internal Colonization: Russia's Imperial Experience*, Cambridge: Polity, 2011.

² David Schimmelpenninck van der Oye, *Russian Orientalism: Asia in the Russian Mind from Peter the Great to the Emigration*, New Haven, CT: Yale University press, 2010.

mokslininkų kaip Roy'us Boltonas ar Adalyat Issiyeva dėka pasirodė tyrimų, susijusių su Oriento reprezentavimu įvairiose meno srityse Rusijos imperijoje³.

Būtent šiame kontekste pasirodė ir dešimt metų rašyta ir šioje recenzijoje apžvelgiama istorikės Elena'os Andreeva'os monografija, skirta pademonstruoti rusiškąjį orientalistinį pasakojimą, kuris buvo atskleistas per vieno asmens, Nikolajaus Karazino (1842–1908), kūrybą⁴. Autorė savo tyrimu bando įrodyti, kad ši asmenybė kaip niekad tinkama analizuoti rusiškojo orientalizmo atvejį – imperijos siekiais įtikėjęs karininkas, aktyvus visuomenės veikėjas, didžiąją savo gyvenimo dalį praleidęs kurdamas, rašydamas, tapydamas valdžiai gana palankų naratyvą apie Vidurinę Aziją, kurioje tarnavo ir vykdė įvairias ekspedicijas.

Šiandien tokie istoriniai tyrimai įgauna daugiau prasmės nei įprastai, nes leidžia pažinti mažai besikeičiantį Rusijos požiūrį į kitus – kupiną galios demonstravimo, kompleksų ir fanatizmo. Kartu tyrimas, kuriame aptariamas gana žinomo ir įtakingo asmens kuriamas naratyvas, gali atskleisti nuo autoriteto ypač priklausomos visuomenės mąstymo modelius, kurie atidžiau pažvelgus tokie patys išlieka iki pat šiandien. Juk niekur nedingo Rusijos šventosios misijos vykdymas, kova už savos civilizacijos ir kultūros skleidimą, noras per kitų valdymą save įprasminginti kaip visaverčius žmones. Tikėtina, kad toks pavėluotas domėjimasis rusiškuoju imperializmu plačiau prasme ilgainiui sukūrė kiek naivoką Vakarų požiūrį į šiandieninę Rusiją, kurį naujausi tyrimai stengiasi pakeisti.

E. Andreeva'os monografija susideda iš istorinio rusų imperializmo Rytuose XIX a. konteksto apžvalgos ir keturių pamatinių skyrių, kuriuose nagrinėjamos per N. Karazino darbus atsispindinčios skirtingos Vidurinės Azijos percepcijos Rusijoje. Viena iš didžiausių knygos stiprybių yra didelis išnagrinėtų šaltinių kiekis, pradedant visa rusų karininko kūryba (kelionių aprašymai, novelės, tapybos darbai, iliustracijos periodikoje ir t. t.), baigiant archyviniais dokumentais (korespondencija, asmeninės fotografijos, ekspedicijų leidimai ir kiti valdžios nutarimai), kuriuos istorikei pavyko iširti įvairiuose Rusijos archyvuose, muziejuose ir bibliotekose. Autorė sugeba nepasimesti tarp skirtingo tipo šaltinių ir kartu pasidalina jų ištraukomis ar tapybos darbų kopijomis knygos puslapiuose. Taip pat tai yra bene pirmas darbas, kuriame anglakalbė auditorija gali artimiaus susipažinti su N. Karazino kūryba.

Reikia pažymėti, kad knygoje, kuri yra beveik keturių šimtų puslapių, nėra daug dėmesio skiriama esamos istoriografijai pristatymui. Tačiau E. Andreeva įvade pabrėžia,

³ Roy Bolton, *Russian Orientalism: Central Asia and the Caucasus*, London: Sphinx Fine Art, 2009; Adalyat Issiyeva, *Representing Russia's Orient: From Ethnography to Art Song*, Oxford: Oxford University Press, 2020.

⁴ Nikolajus Karazinas 1842 m. gimė Charkive, garsioje Apšvietos epochos mokslininkų, filosofų šeimoje. Jo tėvas, Vasilijus Karazinas (1773–1842), garsus ukrainiečių kilmės mokslininkas, švietėjas yra laikomas Charkivo universiteto įkūrėju. N. Karazinas nuo pat vaikystės buvo auklėjamas palaikyti Rusijos imperijos didybę ir vertinti meną. Didelę įtaką jo asmenybei padarė studijos Maskvos kadetų mokykloje ir Imperatoriškojoje Sankt Peterburgo menų akademijoje. Kaip teigė pats N. Karazinas, jo literatūrai bei dailės kūriniams labai daug reikė dalyvavimas Rusijos imperijos vykdomose karinėse kampanijose Vidurinėje Azijoje, ypač tuometiniame Turkestane. Vėliau N. Karazinas dirbo karo korespondentu Rusijos–Turkijos kare, kaip Rusijos geografų draugijos narys dalyvavo įvairiose mokslinėse ir pažintinėse ekspedicijose Azijoje, padėjo sudaryti žemėlapius, kelionių aprašymus, kūrė įvairaus tipo paveikslus apie aplankomus kraštus. N. Karazino kūryba žavėjosi ir Rusijos valdžia bei pats imperatorius, kurio nurodymu buvo rengiamos N. Karazino paveikslų parodos.

jog N. Karazinas iki šiol dar nebuvo susilaukęs didelio susidomėjimo dėl jį istorijos lauke nurungusių kitų garsių XIX a. dailininkų ar rašytojų. Prie to prisidėjo ir sovietmetis bei jo ideologijos negalėjusi atitikti rusų karininko pasaulėžiūra. Tik pastaruoju laiku atsiranda susidomėjimas šia asmenybe ir jos veiklomis, susijusiomis su Vidurine Azija. Visgi šis tyrimas turi ir tam tikrą problemą, susijusią su pamatiniais autorės siekais supažindinti Vakarų skaitytoją su N. Karazino kūryba ir per ją atskleisti Rusijoje egzistavusį vaizdinį apie Vidurinę Aziją bei išnagrinėti susipynusį santykį tarp šių dviejų erdvių. Skaitančiajam šią knygą turėtų kilti klausimas, ar pakanka vienos asmenybės išaiškinti visos imperijos orientalistinį naratyvą.

Nepaisant šios pastabos, autorė šiame darbe stengiasi įrodyti, jog tai yra įmanoma. Knygoje pažymima, kad nors rusų karininkas skelbėsi siekiantis kuo objektyviau perteikti jam rūpimą kultūrinį arealą, šviesti ir edukuoti skaitančiąją Rusijos publiką, visgi jo darbai ilgainiui virto imperinio naratyvo dalimi arba įrankiu kurti valdžiai palankų santykį tarp centro ir periferijos. Tai įrodo N. Karazino ir valstybės pozicijų susipynimą.

Bandant išiaiškinti, kaip buvo kuriamas šis imperinis-orientalistinis naratyvas, knygoje pirmiausia yra supažindinama su istoriniu kontekstu, Rusijos imperijos tikslais bei karinėmis kampanijomis Vidurinėje Azijoje, kurių metu buvo užimti tokie miestai kaip Buchara, Samarkandas ar Chiva. Kartu autorė skaitytojus įveda į istorinį kontekstą apie XIX a. besimezgančius Rusijos ir Oriento ryšius. Vertos pastebėjimo yra autorės idėjos apie tai, jog Rusijos ekspansija Vidurinėje Azijoje bei įsitvirtinęs valdančiojo ir valdomojo santykis buvo susiję su imperijos noru visiškai save įprasminėti kaip europietišką imperiją. Vidurinė Azija ir jos orientalizavimas tapo įrankiu tam, kad būtų pakelta kultūrinė ir civilizacinė savivertė.

Toliau monografijoje Rusijos ir Oriento ryšį bei Vidurinės Azijos percepcijas autorė pristato per tris kultūrinius pjūvius, kuriuos pati vadina N. Karazino gyvenimo projektais, paremtais jo įvairia kūrybine medžiaga. Pirmasis projektas yra išreiškiamas rusiškojo militarizmo šlovinimu ir savo šalies didybės įprasminimu užimant ir kontroliuojant Vidurinės Azijos teritorijas. Nors vietomis šaltiniai ir ištraukos iš N. Karazino kūrybos užima didesnę dalį teksto, autorė, taikydama pokolonijinę teorinę prieigą, sugeba per juos paaiškinti rusiškąjį orientalistinį-imperinį naratyvą ir paties rusų karininko asmenybės dvilypumą istoriniuose procesuose. Knygoje minima, kad N. Karazinas tiek šlovinio imperinį valdymą, tiek smerkė užkariavimo žiaurumus. Visgi tai jam nesutrukdė palaikyti imperinę politiką. Iš to kyla ir gana konceptualiai tekste išaiškinti ir iki pat dabar galiojantys Rusijos mąstymo modeliai, kaip antai militarizmu paremtas nacionalizmas ar teritorine ekspansija įprasminata tautos šlovė.

Analizuodama N. Karazino tekstus, istorikė išskyrė ir kitų Rusijos visuomenei būdingų vertybių, kaip antai pergalės jausmas, civilizacinė didybė. Prieš pat skaitytojui pasigendant rusiškame nacionalizme prapuolusių Vidurinės Azijos akcentų, autorė paaiškina, kodėl šiame militaristiniame projekte N. Karazinui buvo reikšmingi Rytai. Šis kultūrinis-politinis laukas pasirodė besąs puiki erdvė skleisti minėtoms rusų vertybėms. Orientas tapo galimybe įprasminėti imperinius siekius, o jo kontrolė turėjo būti pasiekta dėl savų ir svetimų gerovės. Visgi klestėjimas yra matomas tik rusų civilizacijai esant

aukščiau kitų. Kaltė už karinių kampanijų Vidurinėje Azijoje metu vykdomus žiaurumus, dėl kurių sielojosi N. Karazinas, yra suverčiama pačiam likimui arba kalbama apie jų neišvengiamumą geresnių laikų labui. Taigi militaristiniame projekte Vidurinė Azija yra tik erdvė, kuri skirta labiau atsiskleisti rusiškumui, nei kad vietinių tapatybei. Verta pastebėjimo ir autorės hipotezė apie N. Karazino mąstymą, nukreiptą į vietinių pažinimo neįmanomumą neprisilietus prie karybos elementų. Svarbu tiek pačiam dalyvauti kare, kad vėliau būtų galima tiksliau rašyti ar nutapyti erdvę, tiek garbingai kariaujant suprasti priešą, kuris ateityje galbūt bus valdomas.

Panašiu principu yra aprašomas ir antrasis rusų karininko, menininko projektas. Čia nuo karybos yra pereinama prie civilinės dimensijos – savųjų-kolonistų ir svetimųjų-vietinių santykio aiškinimo. Tam yra skirti du knygos skyriai – viename atkuriamas rusų kolonistų kasdienybės Vidurinėje Azijoje vaizdavimas N. Karazino kūryboje, o kitame analizuojamas pasikeitęs vietinių gyvenimas atvykus imperijos atstovams. Čia kaip ir militaristiniame projekte daugiausia dėmesio yra skiriama Vidurinės Azijos kaip Rusijos imperijos objekto realizavimo pateikimui. Visgi pamatinis knygos tikslas, skirtas supažindinti skaitytoją su N. Karazino kūryba, išlieka. Skaitantieji monografiją gali susipažinti su daugybe įstabių detalių, kurias istorikė rado nagrinėdama archyvinius duomenis. Pavyzdžiui, rusų karininko tekstuose atskleidžiamas didžiavimasis tuo, ką padarė Rusijos imperija savo žemyninėje kolonijoje. Autorė pažymi, kad N. Karazinas tikėjo, jog rusų atsikraustymas į Vidurinę Aziją buvo vienintelis būdas vietiniams išbristi iš amžius trukusios kultūrinės stagnacijos. Geležinkeliai, telegrafas, žemdirbystei taip reikalingos drėkinimo sistemos, prekybos sistema, administraciniai valdymo pokyčiai yra tik dalis knygoje pateikiamų detalių, kurios N. Karazino kūryboje rodo jo, o kartu ir didelės dalies Rusijos intelektualų polinkį manyti, jog tai yra šventos civilizacijos nešimo misijos padariniai.

Autorė taip pat daug dėmesio skiria apžvelgti N. Karazino kūryboje vaizduojamiems žmonėms, kurie turėtų atspindėti tam tikrą ruso, susidūrusio su nauja aplinka, tapatybės ar vertybinį atsiskleidimą. Turbūt vertingiausi knygoje yra moterų aprašymai, jų būdo savybių ir vertybių išlikimas palaikant santykį su vietiniais Vidurinėje Azijoje. Šis aspektas suteikia knygai taip siekiamo naujumo, nes iki šiol moterų kolonistų vaizdinys istoriografijoje buvo labai menkai aptartas. Tai lėmė dominuojantis vyro kaip imperialisto prototipas, paliekantis moteriškąjį elementą istorijos paraštėse. Ši problema išlieka tiek rusiškojo, tiek Vakarų imperializmo ar orientalizmo tyrimuose, todėl šios knygos autorės pateikti rusų Vidurinėje Azijoje aprašymai suteikia vilties šį aspektą dar labiau aktualizuoti ateities darbuose.

Antrojeje civilinio projekto dalyje E. Andreeva nukreipia žvilgsnį į vietinių vaizdavimą. Šis skyrius turbūt geriausiai atskleidžia Vidurinės Azijos percepciją Rusijos imperijoje. Knygoje struktūruotai yra išskiriami N. Karazino kūryboje vaizduoti žmonės: gerieji su Rusijos administracija sutariantys miestiečiai, savanaudžiai vertėjai, stiprios ir karingos moterys, empatijos reikalaujantys berniukai šokėjai, klastingi islamo išpažinėjai. Kiekviename skyriuje istorikė stengiasi perteikti kuo autentiškesnį rusų karininko sukurtą pasakojimą apie vienus ar kitus žmones ir kartu ieškoti priežasčių, kodėl jiems

būdingas toks pateikimas. Autorė laikosi gana nuosaikios pozicijos, jog N. Karazinas pasižymėjo empatija vietiniams. Istorikė pažymi, kad galima aptikti nemažai veikėjų, kurie yra vaizduojami kaip turintys kur kas didesnes vertybes nei yra įprasta to meto visuomenėse. Iškeliama hipotezė, kad toks tobulumas tarsi buvo skirtas rusui skaitytojui susimąstyti apie savo ydas. Autorė taip pat bando pateisinti N. Karazino kūryboje pasitaikančią stereotipų taikymą, žodžių, tokių kaip *siauraakis*, *barbaras*, vartojimą. Jos manymu, be požiūrio, nukreipto į civilizacinį pranašumą, čia taip pat galiojo nusistovėjusi ilgaamžė kreipimosi ir apibūdinimo praktika.

Visgi paskutiniame etnografiniame N. Karazino gyvenimo projekte autorei kiek pritrūko minties užbaigtumo. Nors pristatoma gausi medžiaga apie XIX a. antroje pusėje ekspedicijų metu N. Karazino sudarytus topografinius žemėlapius, gyvenviečių, kapaviečių, augalijos, gyvūnijos aprašymus ir piešinius, visa informacija kiek užgožia vertingiausias knygos idėjas. Neliuka probleminių klausimų, tarkime, kodėl dominuoja būtent tokia percepcija, ką reiškia vienoks ar kitoks Oriento vaizdavimas. Pavyzdžiui, poskyryje apie rusų karininko pomėgį rinkti Vidurinės Azijos folklorą nėra paaiškinimo, koku tikslu jis tai darė, o tiesiog aptariamas surinktų pasakų ir liaudies dainų publikavimas to meto laikraščiuose. Taigi praeities įvykių atkūrimas nurungia priežastingumo ir jų interpretavimo aspektus. Plačiame istoriniame kontekste apie orientalistikos, etnologijos mokslų išpopuliarėjimą Rusijos imperijoje vietomis pradingsta ir pats N. Karazinas, jo kuriamas pasakojimas apie Vidurinę Aziją lieka nuošalyje.

Visgi išskirti reikėtų autorės pastebėjimą apie tai, kaip pati Oriento aplinka veikė N. Karazino kūrybą. Šis poveikis sukūrė naują dimensiją, kurią galėtume vadinti atvirkštiniu orientalizmu – kaip Rytai patys prisideda prie savo egzotizavimo ar apskritai pateikimo kitose kultūrinėse erdvėse. Taip pat šiame knygos skyriuje buvo aptarti iki šiol rusiškąjį orientalizmą nagrinėjusioje istoriografijoje mažai aprašyti aspektai. Išskiriamas gamtinis Rytų dėmuo – kokie žvėrys, paukščiai, augalai ar geografiniai objektai buvo tie, kurie, anot N. Karazino, reprezentavo Orientą. Remdamasi rusų karininko tapybos ir literatūros darbais, istorikė atskleidė išsamesnį Vidurinės Azijos vaizdą, kuriame kolonisto ruso santykis kuriamas ne tik su vietiniais gyventojais, bet ir su nauja geografine erdve ar gamtine aplinka.

Minėti pastebėjimai apie trečiąjį skyrių, kai gausi istorinė medžiaga kiek užgožė knygos idėjas bei autorės mintis apie N. Karazino kūryboje atsiskleidžiančią Vidurinės Azijos percepciją, nepadarė šios knygos mažiau moksliskai vertingos. Pirmiausia dėl jau minėto geresnio suvokimo apie Rusijos santykius su kitais kraštais. Pati autorė knygos pabaigoje užsimena, jog šiandieninis Rusijos įtakos didinimas Vidurinėje Azijoje ar kartu agresija, nukreipta prieš Ukrainą, iš esmės apima tuos pačius dalykus kaip ir XIX a. – karybos kultas, šventos civilizacinės misijos diegimas ar kultūrinio pranašumo demonstravimas.

Nors, autorės teigimu, N. Karazinas pasižymėjo empatija svetimiams, visada išliko lojalus Rusijos imperiniams siekiams, kaip antai užkariavimas ar pavergimas. Tai puikiai iliustruoja knygoje išreikšta mintis, kad rusų karininkas visada simpatizavo nesmurtinei, tačiau karinei galiai (dėl šios priežasties jam visuomet labai patiko rusų kariniai paradai,

ypač Vidurinėje Azijoje) ir menai, kuriam imperinę erdvę. Prie šių idėjų įgyvendinimo pats N. Karazinas ir prisidėjo monografijoje taip kūrybiškai išskirtais savo gyvenimo projektais. Taip tarsi galime grįžti prie autorės idėjos, kad vienas žmogus gali atspindėti imperinį-orientalistinį naratyvą. Buvimas kariu, kuris šlovina mūšius Vidurinės Azijos stepėse, ar tapimas Rusijos progreso puoselėtoju, kuris aprašo vietinius kaip norinčius tapti didžiosios imperijos dalimi, tik įrodo valdančiojo ir valdomojo santykį, taip būdingą orientalizmui ir imperijai.